

הרב שלמה כהן-דוראס

שימוש ב"שקר חינוכי"

מן השאלות המתעוררות לעתים אצל המחנכים, היא השאלה האם מותר להשתמש ב"שקר חינוכי". זאת אומרת, האם מותר לשנות בפני התלמידים מן האמת המוחלטת, על מנת להשיג מטרה חינוכית?

ראשית, יצויין כי "חותמו של הקב"ה אמת" (שבת נה, ע"א), ויש לאחוז במידה זו ולחנך בה את תלמידינו וילדינו (עיי' שלי"ה שער האותיות ד'). על כן, ברור, כי כל מטרה שאפשר להשיגה בדרך היושר והאמת הצרופה - יש לעשות כן (וכך הן רובן של המטרות החינוכיות). אלא, שלעתים, המטרה לא מושגת אלא בשינוי מן האמת. שינוי ערכי כזה עשוי לחזק את המסר החינוכי שמחנכים אליו. האם מותר הדבר?

הגמרא במסכת יבמות (סג, ע"א) מספרת, שאשתו של רב הייתה מצערת אותו. כשאמר לה בשלי לי עדשים - בישלה לו אפונה, אפונה - בישלה לו עדשים. כשגדל חייא בנו - הפך לה (רש"י): כיכ אומר האב לבנו אמור לאמך לעשות עדשים וכו' אומר לה עשי חמילי אפונה וכי' עושה עדשים. אמר לו: הכניסה לך אמך (לציין את השתפרותה)! אמר לו: אני הוא שהופך לה. אמר לו: זהו שאומרים אנשים - היוצא ממך מלמדך טעם (רש"י): פעמים שכבן מחכים את אביו. אני כיכ לי לעשות כן. אתה על תעשה כן, שנאמר: ילמדו לשונם דבר שקרי (רש"י): דבר שקר כו', וכתיב: למדו לשונם דבר שקר.

ניתן היה ללמוד מדברי הגמרא, שאסור לשקר להשגת מטרות רצויות (למנוע צער מהאב משום כבודו וכו'), וכדברי רש"י, כי מעשהו של חייא "דבר שקר כו'". אולם, מדיוק הגמרא נראה ברור, כי המעשה כשלעצמו מותר היה, אלא, שרב רצה להרחיק את בנו הרחוקה יתירה מהתרגלות לדבר שקר. על כן ציוה עליו "אתה לא תעשה כן". ומדויקים הדברים ברש"י, שפירש: "פעמים שכבן מחכים את אביו. אני כיכ לי לעשות כן". ובוודאי, לא היה רב רואה במעשה בנו "חכמה" הראויה לחיקוי על ידו, אם כרוכה היא באיסור. ואף אם רב עצמו, לא היה עובר בהפיכת דבריו בעצמו על איסור שקר ממש (עיי' ריא"ף על "עין יעקב" יבמות שם. לעומתו עיי' מהרש"א שם), העלמת האמת יש כאן, ובוודאי, לא "שפת אמת ורוח נכון" כנדרש (רמב"ם דעות ב', 1).

יוצא ממעשה זה, שמותר לשנות, או על כל פנים להעלים אמת, בשביל למנוע צער (ויש לדייק, שאין הדבר נעשה לשם השגת "שלום בית". שאם כן, היה לחייא להעלים מהאב שהוא ההופך את דבריו, כדי שיחשוב, שחזרה אשתו למוטב, ודוק).

הרב שלמה אבינר שליט"א, למד מסיפור זה (תורת אמן, סי' טז), כי אסור לשנות ב"שקר חינוכי". וצריך עיון, שכן, יש להוכיח מסיפור זה את ההפך, כנ"ל (ומה עוד,

שלא מדובר במעשה חייא משום "שקר חינוכי" - אלא, **בשקר להשגת תועלת, שכן מסתבר שהוא בא למנוע צער מהאב**, והאמא לא ידעה מהדבר כלל).

עוד למד הרב אבינר (שם) לאסור מהגמרא בבא מציעא (סא, ע"ב): "תניא: 'לא תגנוב' - על מנת למיקט (רש"י: לזטר), 'לא תגנוב' - על מנת לשלם תשלומי כפל". וכתב על כך ר' יונה ב"שערי תשובה" (שער ג אות פה): "לא תגנובו ולא תכחשו ולא תשקרו איש בעמיתו - אמרו רבותינו: 'לא תגנובו על מנת למיקט, שלא יאמר אגנוב כלי פלוני כדי שיצטער ונקוט בפניו ויזהר בשמירת כליו, ואחר כך אחזירו לו. וכן אסור ליטול כלי מבית חברו דרך גניבה להשתמש בו ולהחזירו, ולא יגנוב את שלו מאחרי הגנב שלא יראה כגנב". ולמד מכאן הרב, שכשם ש"גניבה חינוכית" אסורה (להרגילו לשמור חפציו) גם "שקר חינוכי" אסור.

ויש לעיין בראיה ראשית, לא ברור אם טעם האיסור שם הוא משום גניבה או משום שמצער את חברו, וכמו שכתב בשיטה מקובצת (בבא מציעא דף סא, ע"ב): "על מנת למיקט. יש מפרשים דמייירי שהוא אינו רוצה לעכב הגניבה בידו, אלא, הוא גונב כדי לצערו. ולא נראה, דהא מעשים בכל יום שעושים כך. לכך יש מפרשים, דוודאי בדעתו לעכב הגניבה בידו, אבל אינו גונב הדבר, אלא, איסור שמצער". ואם כן, הוא הדין ב"שקר חינוכי", על כל פנים, כשמגלים בסופו של דבר את ה"יתרמית" לתלמיד.

גם בקצות החושן (סי' שמח, א) כתב על דברי ה"שיטה מקובצת" וז"ל: "ומלשון הרמב"ם בספר המצות נראה, דאפילו רצונו להשיב הגניבה נמי הוי על מנת למיקט עייש (במצוה רמד)... וא"כ מ"ש דמעשים בכל יום - ראוי לזוהר בזה. ונסתפקתי בגונב עיימ למיקט עם ה"ל דין גנב ממש להתחייב באונסין, או נימא כיוון דבדעתו להשיבו ואינו עושה אלא עיימ לצערו לשעה, נהי דאיסורא עביד אבל אין בו דין גנב להתחייב באונסין... ומשמע דבאינש דעלמא אינו חייב באונסין אם הגביה על מנת לשלם, ומכל שכן, גונב על מנת למיקט ולהשיבו בעין אחר כך, ואכתי צריך עיון".

אם כן, אף שחלק עליו, וכתב כי גם אם ברצונו להשיב הגניבה יש איסור בדבר, לדעת רמב"ם - כתב רק ש"ראוי לזוהר בזה". ועוד, שכנראה, אין בו דין גנב ממש (להתחייב באונסין). ולעניות דעתי, נראה יותר מכלל הדוגמאות בגמרא שם - שאלה כ"דרך גנב" ולקחת שלו מהגנב - שהאיסור הנו שמה יראה כגנב, ולא מדין גניבה ממש).

על כל פנים, אם הטעם הוא משום שמצער - **נראה, שמוותר לצער את התלמיד מטעמים חינוכיים** (רמב"ם תלמוד תורה ב', ב. ושם ד, ה). ואם הטעם הוא משום גניבה - ייתכן שאין ללמוד דין שקר מגניבה, אף שכתובים הם באותו פסוק (שלא כרב אבינר שלמד כן), כמו שלא למדים זה מזה לעניינים אחרים (כגון, לעניין "עמיתך" - שנאמר רק באיסור "לא תשקרו", ואינו ב"לא תגנובו" - הכולל איסור גניבת דעת הגוי - חולין צד, ע"א. רמב"ם דעות ב, ז, ומכירה יח, א. טושי"ע חו"מ רכח, ו. ועיי ריטב"א שם).

ואם תרצה לומר, שמדמים ביניהם, מפני שהם איסורים דרבנן והפסוק הוא אסמכתא בלבד (כדיוק ה"לחם משנה" בדעת הרמב"ם גנבה א, ב. לעומתו עיין

"חינוך" מצווה רכ"ד שהוא מדאורייתא. וכן יוצא מפירוש שני ב"שיטה מקובצת" בבא מציעא שם). עדיין נראה שאין לדמות, וראייה מכך, שהתירו לשנות מן האמת במקרים מסוימים כדלהלן, ולא התירו לגנוב בכל אופן.

גם בשו"ת "עשה לך רב" (ח"ד סי' סא) פסק לאסור "שקר חינוכי" גם באופן של "גניבת דעת" (בנידון הקדמת שעון לבני הבית למניעת איחורים, ובסימן ס"ב - בעניין מדריכה שהפיצה לוח מבחנים פיקטיבי לתלמידות), מהסוגיא בחולין (צד, ע"א). ואף על פי, שנראה בגמרא, ש"גניבת דעת" היא, דווקא, בהעמדת פנים שעושה לחברו טובה, כשבאמת, אין כוונתו כן - ממה שפוסק הרמב"ם (מצוות ל"ב) לאסור אחיזת עיניים משום "גניבת דעת" אסר בכל אופן.

וכתב, שהיה מקום להתיר, על פי מה שפסקו הטור והשו"ע (חוי"מ רכח, ז) שאין דין גניבת דעת כאשר עושה כן לכבודו של חברו. וכאן הרי כוונתו למנוע מהם אי נעימויות וכד'. אלא, שממה שהשמיט הרמב"ם דין זה החליט לאסור (וצ"ע מדוע לא התחשב בפסק השו"ע להלכה). לעומת זאת, התיר על פי הגמרא בשבת (קטו, ע"א), בה מסופר שרבה שינה מהאמת לבני ביתו, על מנת, שיקבלו ממנו הלכה מסויימת, לשנות כדי להפריש אותם מאיסור (והוא מעניין החינוך!), והתיר על פי זה להקדים לבני הבית שעון (כבנידון השאלה), על מנת, שלא יאחרו זמן תפילה (וצ"ע, שאינו הפרשה מאיסור אלא זרוז למצווה. אם לא שנתיר מטעמי חינוך למצוות בכלל). ונראה, לכאורה בבירור, מסוגיא זו בשבת, ש**מותר לשנות מן האמת מטעמים חינוכיים**.

מטעמים שונים הותר לשנות מן האמת:

ראינו לעיל שמותר לשנות בשביל למנוע ולהמנע מצער. וכן להפריש מאיסור ולרז למצווה (מטעמי חינוך למצוות). הגמרא בבא מציעא (כג, ע"ב) מתירה לשנות משום עונה (במסכתא), משום צניעות (בפוריא) ולשם מניעת נזק (באושפיזא), ע"ש. ובשני המקרים הראשונים, יש לעני"ד, משום חיזוק והשרשה של מידותיו הטובות של האדם (חינוך עצמי), וזו מטרת ההיתר.

כמו כן, התירה הגמרא בסנהדרין (יא, ע"א) לשנות לשם מניעת ביזיון מאחר. הגמרא ביבמות (סה, ע"ב) למדה מסיפור התורה (עי' "עשה לך רב" ח"ד סי"א) על אחי יוסף ששינו לפניו, שמשנים מן האמת מפני השלום. בית הלל בגמרא בכתובות (זו, ע"א) התירו לשבח כלה בפני החתן גם בשינוי מן האמת (ונראה שהוא משום מצוות שמחת חתן וכלה, אלא, שהרב אבינר למד מכאן לשנות ביחס לכל מקה חדש של הזולת). ומצאנו בגמרא בברכות (מג, ע"ב), שרב פפא שינה מפני הבושה (עי' רש"י שם ד"ה "ולא היא" ובשו"ת מהרלב"ח בקונטרס הסמיכה לד"ה "ובר מן דין").

בדין של "גניבת דעת" מצאנו שני גדרים נוספים:

א. יש הסוברים, שהאיסור אינו, אלא, כשאומר לו בפירוש, שעושה דבר לטובתו, ואינו אלא מעמיד פנים (רש"י חולין צד, ע"א ד"ה אינהו, וכן משמע ברגמ"ה שם), ואילו בהעמדת פנים בלא דיבור מפורש - אין איסור. אמנם, לא כן פסק בשו"ע (חוי"מ רכת, ו) וז"ל: "אסור לרמות בני אדם במקח וממכר או לגנוב דעתם. כגון: אם יש מום

במקחו צריך להודיעו ללוקח, אף אם הוא עכו"ם... ואין לגנוב דעת הבריות בדברים, **שמראה** שעושה בשבילו ואינו עושה אסור. כיצד: לא יסרהב (בחבירו) שיסעוד עמו והוא יודע שאינו סועד" וכו'. הרי, שגם מראה עצמו שעושה בשבילו בלי להצהיר על כך - אסור.

ב. כל דבר, שהיה לחברו להעלות על דעתו שלא נעשה בשבילו - אין בזה משום "גניבת דעת", שהרי הוא הטעה את עצמו. לפי זה, מותר לנהוג במקרה זה כך, גם אם התלמידים טועים בעצמם. וכפי שפסק בשו"ע (שם) וז"ל: **"ואם הוא דבר דאיבעי ליה לאסוקי אדעתיה שאינו עושה בשבילו, ומטעה עצמו שסובר שעושה בשבילו לכבודו, כגון: שפגע בחבירו בדרך וסבור זה שיצא לקראתו לכבודו - אין צריך להודיעו"**.

לסיכום יאמר, שיש לבחון את העניין כולו בזהירות מרובה מצד היעילות ומהצד החינוכי. זאת, הן ביחס לנושא הספציפי המדובר, והן מצד הדוגמה האישית. יש לחשוש שמא אם תתגלה התרמית, כעת או בעתיד, יגרם נזק חינוכי והתועלת העכשווית תהפוך לנזק חינוכי לטווח ארוך - ובמקרה זה, יהיה אסור הדבר (ענין בדיוק ה"עיון יעקב" על "עין יעקב" יבמות שם, שבדבר העשוי להיגלות אין לשנות). וייתכן, שגם הסברה למפרע לא תועיל, כי לא תתקבל בהבנה אצל התלמיד. אולם, במקרה והתלמיד מטעה עצמו לחשוב דבר מסוים, וכן, כשלא יוודא דבר השינוי מן האמת - יש לומר, שמותר הדבר.

היתר זה צריך שקילה בפלס מאזניים, והוא תלוי הרבה מאוד בנושא המדובר, בגיל החניך, בגודל השינוי מן האמת ובאיכותו, וכמו כן, בזהירות - שלא "לגלוש" אל מעבר למותר, ושלא ייהפך השקר בכלל להיתר.

וכחזרה על הראשונות בהם פתחנו יאמר, כי כל מטרה שאפשר להשיגה בדרך היושר והאמת הצרופה - יש לעשות כן. ובכלל יש לשנן - לעצמנו ולתלמידינו - את דברי הרמב"ם, שכתב (דעות ב, ה): **"אסור לאדם להנהיג עצמו בדברי חלקות ופיתוי, ולא יהיה אחד בפה ואחד בלב, אלא תוכו כברו, והענין שבלב הוא הדבר שבפה. ואסור לגנוב דעת הבריות ואפילו דעת הנכרי... ואפילו מלה אחת של פיתוי ושל גניבת דעת - אסור, אלא, שפת אמת ורוח נכון, ולב טהור מכל עמל והוות"**.